

УДК 82.091 «XVI»

Валентина Сребнюк
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

«АПОКРИСИС» ХРИСТОФОРА ФІЛАЛЕТА ТА «АНТИРИЗИС» ІПАТІЯ ПОТІЯ У ПОЛЕМІЧНОМУ ДИСКУРСІ КІНЦЯ XVI ст.

У статті окреслено специфіку полемізування Христофора Філалета та Іпатія Потія, проаналізовано риторичні та стилістичні фігури, прийоми, тропи полемічно-публіцистичних трактатів — «Апокрисиса» Христофора Філалета та «Антиризиса» Іпатія Потія

Ключові слова: полеміка, риторичні фігури, міжконфесійний діалог, іронія, опонент.

The article outlines the specifics of polemics of Christophor Filaret and Ipatiy Potiy, rhetorical and stylistic figures, methods, tropes of polemical and publicistic treatises — «Apokrysis» by Christophor Filaret and «Antyryzys» by Ipatiy Potiy are analyzed.

Keywords: debate, rhetorical figures, interfaith dialogue, irony opponent.

Artykuł przedstawia specyfikę prowadzenia polemiki przez Krzysztofa Filaleta i Hipacego Pocięja, przeanalizowano figury retoryczne i stylistyczne, techniki i tropy polemiczno-publicystyczne w traktatach «Apokrysis» Krzysztofa Filaleta i «Antirresis» Hipacego Pocięja.

Słowa kluczowe: polemika, figury retoryczne, dialog pomiędzy religiami, ironia, oponent.

Міжконфесійний діалог кінця XVI — поч. XVII ст. у Речі Посполитій, у якій перебувала більша частина земель України, концентрував у собі переважно віровизнаннєві докори, хоча містив також і комплекс проблем державного та соціально-політичного спрямування. Це, звісно, загострювало непорозуміння між конфесіями. Свій варіант розв'язання кризи передусім запропонували протестанти, які вважали, що найраціональніше відкинути церковну обрядовість та ієрархію, а також заперечували зверхність папи римського, культ святих, вимагали створення національних церков, проведення відправ рідною мовою, а джерелом віровчення вважати лише Святе Письмо. Католики ж критикували протестантів та православних. Такі ж настрої були притаманні і тогочасним полемічним творам, у кожному з яких прочитувалися ідеї та переконання апологетів тієї чи іншої конфесії [3]. Особливо полеміка активізувалася після прийняття Берестейської унії. До неї охоче підключилися і уніати. А це змушувало полемістів шукати нові форми переконання. Все активніше усвідомлювалася вага слова, намагання гуманізувати реальність. Майже кожен твір позиціонувався на полеміку з попереднім текстом.

Показовими у цьому контексті є «Апокрисис» Христофора Філалета та «Антиризис» Іпатія Потія. Перший написаний у відповідь на твір Петра Скарги «Synod Břeski». Опублікований наприкінці 1597 р. у м. Вільно польською мовою, трохи пізніше в перекладі тодішньою українською мовою він з'явився в Острозі. «Антиризис» (1597) доповнює полемічний ланцюг, з одного боку, апологетики, з іншого — заперечень унії: Петро Скарга «Синод Брестський» — Христофор Філалет «Апокрисис» — Іпатій Потій «Антиризис». Це один з найбільших творів Іпатія Потія, в якому дуже виразно простежується його стильова манера. Твір складається з типових для апології передмови до читачів, детального розбору

«Апокрисиса» Христофора Фіалета і відповідей йому. Полеміка із опонентом ведеться за допомогою виписаних із «Апокрисиса» тез, на які пропонується відповідь у формі «отказу», що береться з автентичного джерела чи подається у власній інтерпретації.

У обох творах традиційна структура: починаються з присвяти. «Антиризис» — литовському канцлеру Леву Сапізі, а «Апокрисис» — Яну Замойському, «канцлери и гетманови великому Коронному, Бельзскому, Дерптскому, Мальборскому, Кнышипскому и прочая старостѣ, пану своему милостивому» [7, с. 1004].

«Апокрисис» мав чітку структуру. Починався молитвою, потім — звернення до читача. Основний текст складався з чотирьох відповідей, до кожної з яких також були передмови. Чотири його частини ділилися на розділи, у першій їх вісім, у другій — чотири, у третій — дев'ять, у четвертій — також дев'ять. Закінчується «Замкненъм отповѣди» з молитвою. У зачині виділяється передмова-посвята читачеві, якого автор вважав ідеальним, здатним зрозуміти твір. Полеміст називає його суддею, котрий, прочитавши, зможе з'ясувати, де істина і правда. Ціллю свого твору він вважав: «оказанье невинности нашей а выкроченья стороны протывной» [7, с. 1014].

Іпатій Потій у передмові до читача зазначав, що об'єктом суперечки були не всі тези супротивника, викладені у «Апокрисисі», а лише ті, які, на його думку, найважливіші у контексті навколоунійної полеміки [4, с. 490]. Він намагався дискредитувати довіру громадськості щодо «Апокрисиса». Спосіб ведення полеміки Іпатієм Потієм заздалегідь визначили авторитетність твору Христофора Фіалета, його структура, проблематика. Головним принципом структурування трактату, на думку Р. Ткачука, був ланцюговий паралелізм. Суперечка велася за схемою — «теза» — «антитеза» [6, с. 9]. Полеміст, апелюючи до «Апокрисиса», брав твердження з тексту опонента, вводив у свій і піддавав його ретельній верифікації. На кожен тезу Іпатій Потій пропонував відповідь у формі «отказу», який підтверджував з автентичного джерела чи подавав у власній інтерпретації. Така форма ведення суперечки нагадувала діалог. М. Бахтін відзначав: «Діалогічність «чужого слова» і всього тексту — дозволяє думати і про принципи «поведінки» одного тексту в іншому, саме про принципи, оскільки найдетальніші списки «чужого слова» в тексті завжди будуть неповними» [1, с. 146].

Серед питань, які розглядав Христофор Фіалет, важливим було спростування ідеї божественної основи єдиновладдя папи римського. Він наводить ряд прикладів, які демонструють неправильність тез його опонента — Петра Скарги, оскільки папа Сильвестр II був чорнокнижником, «явне болваном офѣроваль» [7, с. 1242] та ін. За словами Христофора Фіалета, єпископи різних країн не признавали зверхності папи римського над собою. Полеміст наводить ще ряд переконливих доказів своєї правоти: він цитує лист Кипріяна до Корнилія, папи римського, звернення Іоанна Константинопольського до Гормизи, а також єпископів на Карфагенському соборі до Інокентія, які називали один одного словом «брат», що свідчило про їх рівність. Христофор Фіалет згадує і про святого Єроніма, який, будучи римським «презвитером» [7, с. 1460], у листі до Євагрія, єпископа Константинопольського, вважав його рівним собі [7, с. 1460]. Ілюструючи свою ерудицію, полеміст також цитує Хризостома, який писав, що якщо єпископ на землі прагнутиме керувати, то на небі це не схвалюється.

Іпатій Потій, реагуючи на такі докази, висловлює свої думки про привілейований статус римського єпископа у Вселенській церкві. Спростовуючи твердження православно опонента, вказує на постанови Костянтина Великого, в яких було затверджено провідне становище інституту папства [4, с. 549–553]. Апелюючи до Христо-

фора Філалета, Іпатій Потій піднімає питання легітимності антиуніатського синоду, чистилища, введення григоріанського календаря. Полеміст вважав, що священникам та представникам громадськості в жодному разі не можна приймати рішення, що регулюють духовне життя суспільства [4, с. 563]. На думку Іпатія Потія, такі порушення й стали причиною міжконфесійного протистояння у Речі Посполитій. Примат папи римського католицький полеміст аргументував рішеннями Лятеранського собору, котрий відбувся у 1215 р. та двома канонами «De superbia Graecorum contra Latinos» [4, с. 509–511] і «De dignitate patriarcharum» [4, с. 511–513], тексти яких процитовані автором у творі.

Наступна подія, яка хвилювала обох полемістів — це зміни календаря. Христофор Філалет цьому питанню присвячує восьмий розділ першої частини. Він наводить приклади наслідків цього. Серед них — цісар Римський Юліуш, коли став монархом, то вирішив затвердити своє панування зміною назви одного місяця, назвавши його «юлемь». Його «сукцессор» Август теж змінив назву місяця, який попередньо називався «секстилем» на август, проте у календарі жодної зміни не робили [7, с. 1184]. Щоб не бути марнословним, Христофор Філалет звертається до «Выпису застановленья, межи ихъ мил. к.-з. арцибискупомъ а отцемъ владыкою Львовскими учиненого» (15.02.1585 р.), листів королів Стефана та Жигмонта.

Іпатій Потій, прочитавши наведені Христофором Філалетом докази, висловив власну думку щодо питання оновлення календаря. Він називав опонента протестантом і вважав, що у цій справі необхідно дотримуватися постанов Нікейського собору, які забороняли проведення свята християнської Пасхи разом з іудеями [4, с. 771]. Беручи до уваги це твердження, автор «Антиризиса» переконував читачів, що юліанський календар потребував корегування. Він підняв тему порушення священницької обітничі православному духовенством та практику повторного одруження: «Але тепер некоторые (безбожники) не только вторую, але и третью поймут» [4, с. 741]. Свої міркування Іпатій Потій підтверджував цитатами із Святого Письма та патристичних джерел, які брав із праці Роберта Беларміна «Disputationes de controversiis fidei Christianae» [4, с. 899]. У текст залучено також постанови Нікейського, Лаодикійського, Карфагенського та Лятеранського церковних соборів, що служили аргументаційною базою для твору.

Варто зазначити, що типовим у тогочасній полемічній публіцистиці було використання різних форм висловлювання та впливу на реципієнта. Полемічні тексти урізноманітнювалися риторичними та стилістичними фігурами, тропами, які проектувалися на його свідомість. Христофор Філалет, наприклад, викостовував різні прийоми ведення полеміки. У тексті то звертається до читача, то вправно апелює до опонента і доводить, що його думки не правильні. Часті повтори-звертання, на зразок «дѣписе», «читателю» та інші, є стилістичними структурами, за допомогою яких полемісту вдавалось постійно підтримувати зв'язок з опонентом [7, с. 1560, 1626, 1660, 1736...]. Він продемонстрував уміле використання гумору, іронії: «Толко ся неборакъ не обачиль!» [7, с. 1258], «Але не пойдуть тому щекарови тыи фортелъ!» [7, с. 1264], «за невѣрующего въ евангелію и за слѣпого еретика маешь быти поличонъ» [7, с. 1348]. Висміювання противника — прийнятна форма у полеміці. Крім суто емоційного ефекту, вона здатна зменшувати інтерактивну дистанцію між автором і реципієнтом. Проте ніяким гумором, ніякою іронією, жодним сарказмом Христофор Філалет не підмінює логічну критику і легування опонента.

На відміну від Христофора Філалета, іронія над опонентом Іпатія Потія характеризується гіперболізацією, параномазією, що також створювало негативне враження про супротивника. Наприклад: «пане Филяплет» [4, с. 841], «пане Филяплетко» [4, с. 669], «милый Филяплете» [4, с. 757], «душко моя» [4, с. 757], «пане кролику» [4, с. 841], «милосникови правды» [4, с. 737]. Використовував також епітети, які також доповнювали характеристику опонента: «проклятый геретыку» [4, с. 851], «превротный геретыку» [4, с. 747].

Для підсилення емоційності автори застосовували риторичне та антиципаційне запитання, риторичний оклик, звертання. Наприклад, у «Апокрисісі»: «Если то правда, што синодовый дѣпись твердить, ижъ свѣтскіе люде до розсудку науки о вѣрѣ права жадного не мають, але духовныхъ преложеньхъ, яко тыхъ, которые блудити немогутъ, вѣры наслѣдовати, онымъ послушнымъ быти и подлегати, и за ними, яко овцы за пастырми, ити повинни?» [7, с. 1222], «...нехай же тымижъ очима на нашу Восточную Церковь поглянуть!» [7, с. 1150]. У «Антиризисі» — «О, Боже Вседержителю, разсуди прю нашу! Обачте, милый хрестияне, хто тут винен?» [4, с. 533].

«Антиризис» наповнений пейоративною лексикою, що не є характерним для «Апокрисиса», проте вона не применшує жвавості стилю. Серед висловлювань, які забарвлені лайливістю, можемо назвати такі: «баламутни своей» [4, с. 705, 817, 819], «паршывый розсудок» [4, с. 711], «Комуж тут пристойней верыти: чы самому пану помазанцови Божому, чыли твоей проклятой баламутни?» [4, с. 845], «што то за протороча той Филялет!» [4, с. 935].

Проте, за словами В. Перетца, застосування цього прийому в релігійно-літературній суперечці жодним чином не свідчить про безкультурність будь-кого із полемістів [2, с. 57]. Тут формотворчу роль відігравав процес проникнення на українські терени культурних досягнень Західної Європи. Гуманістично-ренесансні та реформаційні тенденції знаходили впровадження у творчій практиці окремих письменників, не претендуючи на загальність фундаментальних змін. Можемо припустити, що використання пейоративної лексики Іпатієм Потієм було впливом ренесансу. А про ранньобарокові ознаки «Антиризиса» свідчать переплетення побутових та метафізичних тем у тексті, історіографічного викладу з богословськими роздумами.

Полемічні твори були насичені дотепними та влучними висловами, що стосувалися актуальних питань етики і моралі того часу. Афористичність робила їх доступним та цікавим для читачів, не байдужих до перебігу православно-уніатського протистояння. Христофор Філалет та Іпатій Потій, щоб донести свою думку до реципієнтів, послуговувалися такими усталеними зворотами: «слѣпый слѣпого провадить» [7, с. 1240], «Не новина то, же кто самъ на себе метелку зготуесть!», «мякшіи куски жуючи, а костей, которыми бы ся могъ удавити, занехиваючи» [7, с. 1022], «зе злого торгу — зъ ушима до дому!» [7, с. 1608], «хто першый — тот лепшый» [4, с. 563], «крокиловы то слезы» [4, с. 545], «яко гадина под травой» [4, с. 517], «хто копае яму, сам в нее упадет» [4, с. 949], «собака брешет, а ветр несет» [4, с. 947], «коли лев дремлет, кроликове играют» [4, с. 841], «баба на торг гнівлася, а торг о сем ани ведал» [4, с. 869], «сам гуду — сам же и плешу» [4, с. 811], «яко коса на камень» [4, с. 773], «што день — то новина, што человек — иншая вера» [4, с. 699], «опарывшийся на молоце, и на воду дмухает» [4, с. 721].

Для увиразнення емпатичності мовлення обидва полемісти використовували також поліптон: «ради-не-ради» [7, с. 1210, 1288], «не всѣ бискупи суть бискупами»

[7, с. 1244], «письмо съ писмомъ» [7, с. 1248], «nie oddaiemy zia za zia, ani ziorzeczum za ziorzeczenie» [4, с. 487], «wilk wilkiem» [4, с. 490]. Послугуючись таким мовним зворотом, як асиндетон, опонентам вдавалося забарвити розповідь емоційною конотацією: «...не вриваємося, не мечемося до квалту, не уґжджаємо имъ в тые маетности...» [7, с. 1290], «...без права, без позву, без судьи власного, без отпору стороны» [4, с. 533]. Використання іншої риторичної фігури — полісиндетону було характерним для Іпатія Потія. Таким чином він виокремлював певні слова та зосереджував увагу реципієнтів на семантиці: «альбо поровнати и згодити [...], альбо их власней выложити [...] альбо дотечи их вцале зоставити» [4, с. 909].

Евритмічність текстів обох полемістів забезпечується використанням стилістичного прийому гомеотелевтону: «отмѣненью и приложенью» [7, с. 1192], «мужебойцовъ и кривоприсяжцовъ» [7, с. 1242], «vtaii, vkradi» [4, с. 488], «Во то przyzwoita heretykom — pisma faiszowaj, okksuwaj, vscinaж у na swoje mnimanie wywrasaj» [4, с. 488] та ізоколону: «Венедиктъ и Григорій папѣжове мѣли форумъ на Пизанскомъ соборѣ, и от него суть потоплени. Гилдебрантъ папѣжъ мѣлъ форумъ на Бриксинскимъ синодѣ, и от него естъ потоплень» [7, с. 1266] — у Христофора Фіалета та: «Певне не наука, которая всих до спасення и до познанья правды вела, але злость людская, упор и заслепенье. Такъже власне и тепер: не тая светая згода и единость ест прычиною того розорванья, але упор а затверделость сердца людей некоторых» [4, с. 767] — у Іпатія Потія.

Досить часто Христофор Фіалет переказував текст Біблії: «Христось не толков въ костелѣ, але на горахъ, въ пущахъ, на водахъ и иныхъ тымъ подобныхъ леда мѣсцахъ, наветь и въ божницахъ безбожныхъ Жидовъ научалъ и иншіе святобливе речи отправовалъ» [7, с. 1306]. Таким чином доводив правильність власних тверджень. Іпатій Потій, на відміну від свого православного опонента, у «Антиризисі» послугувавася біблійною парафразою. Зокрема, парафрастичні звороти полеміста відносяться до Книги Приповістей: «клямливый язык ненавидит правды, а уста слизкие справуют упадки» [4, с. 949]. Обидва полемісти широко застосовували стилістичний прийом — антитезу: «Мильшая им была шопа геретическая, а ниж дом Божый! Мильшые геретикове, Арърьянове, а ниж католикове» [4, с. 529], «тобѣ, а не иному» [7, с. 1352], «наступникъ Петровъ не естъ іншій, едно бискупъ Римскій» [7, с. 1352] — Христофор Фіалет та: «... большей волков, а ниж овечок! Большой вырождков, а ниж правдивых сынов! Большой геретиков, Арърьянов, атеистов, а ниж правоверных христиан!» [4, с. 519] — Іпатій Потій.

Отже, полеміка Іпатія Потія з Христофором Фіалетом стосувалася найактуальніших питань поберестьської суперечки. Їх твори містять історичні документи та свідчення, що розкривають причини прийняття Берестейської унії та суспільно-політичну атмосферу тієї доби. Стилістичні прийомів, риторичні фігури, дотепи, якими вони переповнені, підсилюють їх сприймання реципієнтом та ілюструють високу майстерність і вміння вести діалог обох полемістів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества / М. Бахтин. — М. : Искусство, 1979. — 444с.

-
2. Перетц В. Н. Брань, как прием у польских и украинских полемистов XVI — XVII вв. / В. Н. Перетц // Перетц В. Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII вв. — Л., 1929. — С. 56–77.
 3. Поплавська Н. М. Полемісти. Риторика. Переконування. Українська полемічно-публіцистична проза кінця XVI — початку XVII ст. / Н. М. Поплавська. — Тернопіль : ТНПУ, 2007. — 379с.
 4. Потій І. Антиризис или Апология против Христофора Филалета // Памятники полемической литературы. Русская Историческая Библиотека. — СПб. : Изд. Петербургской Археографической Комиссии, 1903. — Т. III. — С. 477–989.
 5. Скабалланович М. Об Апокрисисе Христофора Филалета: исследование / М. Скабалланович. — Санкт-Петербург, 1873. — 189 с.
 6. Ткачук Р. Творчість митрополита Іпатія Потія та полемічна література на межі XVI — поч. XVII ст. Джерела. Риторика. Діалог / Руслан Ткачук. — К. : Видавничий дім Дмитра Бурого, 2011. — 240 с.
 7. Филалет Христофор. Апокрисис // Русская истрическая библиотека. Памятники полемической литературы Западной Руси. — СПб., 1882. — Кн. II. — Ствп. 1003–1820.